

Világosan látott

Nyolcvan éve született Latinovits Zoltán

„Aztán eljön az idő, amikor meg kell halni a színpadon és a világon. Amit megélt, ott áll vele szemben. Világosan lát. Átérti, mennyire egyedülálló és milyen gyötrelmes ez a kaland. Tudja, s most már meghalhat.”

(*Albert Camus*)

1970. NOVEMBER 5-ÉN a Vígszínház vezetése közölte Latinovits Zoltánnal: a következő év nyarán lejáró szerződését nem hosszabbítja meg. November 9-én pedig tudatta: „...a társalgóban tanúsított magatartásért, valamint a november 8-ai *Tiszták* előadásának veszélyeztetéséért” Pierre Amiel, pápai legátus szerepéről leváltja. Két főszerepet Latinovits tovább játszhatott: Pirandello *IV. Henrikét* és Csehov *Ványa bácsiját*. 1970 késő telén és tavaszán az egymás után követő két bemutató a színész betegsége folytán, majd Latinovits színészi teljesítménye felfokozott izgalmat és szenzációt jelentett a Vígszínházban, ami folytatódott 1971 ősztől az új évadban is. Vélhetjük: Latinovits a társalgóban igazgatóját is véleményezte, de Lenkei Lajos annyira azért nem sértődött meg, hogy a sikerdarabok főszerepéről leváltta. Új előadásában, Illyés tragédiájában voltaképpen epizódot játszott, így Bárdi György vette át a szerepet, aminek jelen idejű démoni-ságát, akkor az ország Gugyerákja is becsülettel megoldott, ám a Corbával (Ruttkai Éva) felidézett füledt pillanatok hitelét nem tudta megteremteni. Latinovits férfias sugárzása és szuggesztívója pedig az asszony drámáját is felizzította, s vele férje, az albigenek menedékül szolgáló Montségur várának kapitánya, Perella belső vívódását is árnyalta, erősítette. Latinovits az igazgatói szakítólevél nyomán művészi és emberi becsületét érezte sértve, és magyarázatot kért. Nem részletezte bántottságát; de azt igen, hogy Illyést is sérti a döntés, amely „színház-, közönség- és közösségellenes”, s közölte: a direktori levél igazi indoklással nem szolgált. Választ kérő sorral zárta levelét, amit november 11-én a direktció teljesített. Hivatali szempontból szinte meggyőző az érvelés: „állandó izgalomban tartja a társulatot”, „túrhetetlen a magatartása”, és a „morális, magatartásbeli, a szocialista együttélés” normáinak a semmibevételét kifogásolták Latinovits magatartásában. Hozzá: a *Tiszták* színpadra lépésének vitatható időpont zavarát részletezi a levél, s tudatja a művésszel, hogy fegyelmi ügyet nem viszik társulat elé, mert ez jogszerűtlen. A művész végezetül az „utolsó szó jogán” terjedelmes válasszal befejezettnek tekinti a vezetőséggel való disputát. Ebben a búcsúszövegben azért a művész és a színház viszálánál mélyebb konfliktus természete tárul fel: a bürokratikus rendszerben az alkotó ember kiszolgáltatottsága. Itt csak annyit: Latinovits Zoltán először 1966-ban távozott a Vígszínházból. Ezt követően vándorszínésznek tekintette magát, mert a röpké Tháliás tagság után, Szabadkán a *Tótékban* vendégszerepelt (1968. március). Az Irodalmi Színpad több összeállításában döbbenetes jeleneteket teremtett: Szép Ernő

(Molnár Edit felvétele)

A bábjátékos című egyfelvonásosban démoni táncolt lejtett egy bábuval (1968. január), Karinthy: *Lógok a szeren* – című jelenetében valóban lógott a szeren (1968. április); aztán egy *Liliom*-jelenet (*Ujjé a Ligetben* – 1968. május) nyomán is adódott, hogy Kecskeméten eljártssa Molnár Ferenc ligeti legényét; Budapest értelmiségi klubjait, pódiumait és az országot járta irodalmi estek közreműködőjeként. Nagy László estjén az *Ég és föld* című oratórium színpadra állítása rendezői ambícióját jelezte (1968. december), amint *Az Izgága Jézusok* című műsora is az Egyetemi Színpadon Mezey Máriával és Cserhalmi Annával (1969. március 3.) programos József Attila- és Ady-ragaszkodását is kifejezvéen. És folyamatosan filmezett is; az *Isten hozta őrnagy*

úr! és az *Utazás a koponyám körül* című alkotásokat kivéve többnyire másod-harmadosztályú műveket kellett hogy hitelesítsen. Neki pedig Ruttkai Évával álmodott közös lakásra kellett a pénz, így a filmgyárral szerződést kötött: minden szerepet elvállal, amire jelölik.

Várkonyi Zoltán 1969. április 30-án visszaszerződésének ügyében tárgyalt Latinovitsal. Bizonyos, hogy Várkonyi nem felejtette el azokat a vitákat, fegyelmmivel végződő botrányokat, amelyek 1962–1966 között nehezítették főrendezői életét, de a művészember hiúságánál több volt benne az üzletember, aki tudta: százakban és ezrekben mérhető a bérletek és az előadásokra vett jegyek száma, ha Latinovits Zoltán a Víg színház tagja. Utólag megvallotta Latinovits: hibázott, mert szerepre kellett volna szerződnie. Bizonyos, hogy igaza volt, s az is bizonyos: a beszélgetés során Várkonyi parádézott érveivel, Ruttkai Éva személye is fontos lehetett talán, hogy meggyőzze a színészt a tartós együttműködésre, hozzá: Latinovits el is fáradt az örökös bolyongásban. Aláírta a szerződést, ami Latinovitsnak röghözkötést is jelentett; és egyik fél se gyanítottta, hogy a művészi és bürokratikus kénytelenség változatos gyúanyagot jelentett az elkövetkező másfél évben. Latinovits a Víg tagja lett, s egy zaklatott évad végén, 1970. április 29-én a következő évadra megújítandó szerződés dolgában Várkonyi újra leült Latinovitsal. S az órák beszélgetésben kitűnt a lényeg: „Javasoltam, hogy a társulat gerincét alkotó negyvenes generáció kezébe tegyék a hatalom gyakorlásának egy részét, és öt év alatt másodszer kértem, hogy Darvas Iván és én is rendezhessünk. Kérésemet kereken megtagadta.” Latinovits mégis szerződött újabb évre „lelkiismeretem kényszere folytán”.

Hihetünk neki, mert betegsége miatt előző évadban csúszott a Pirandello- és a Csehov-bemutató, így a közönség érdeklődését a színház az új évadban teljesíthette igazán. S persze a két visszhangos siker Latinovits színészi kedvét is élte, de világossá lett előtte: Várkonyi hatalmi hiúságából nem enged. Latinovits nyíltan beszélt: a rendezés mellett hatalmat is kívánt, amit teljesíteni nemcsak Várkonyi érdekkörét sértette volna. Aczélnak kiszámítható és megbízható vezetőkre volt szüksége, ha Latinovits és Darvas sikeresen rendez, az nemcsak a Víg, hanem az egész magyar színházi életben olyan forgószelet kavarhat, amely ezt a központosított és sokszorosan biztosított rendszert felkapja és elsodorja. Vagyis az aczéli kamarillajáték bukik meg. Várkonyi, az egykori Pönkösti Andor-féle kis Madách élszínésze, majd 1945 után a Művész Színház igazgatója, jó időn át a Nemzetiben Major Tamás felügyeletében sok hitvány darab rendezése nyomán is, újjító lázát már feladta, de üzembiztos és rutinos színházi ember maradt. Színeszként már a színpadot hagyogatta, mert a pénzt a filmgyárban kereste igazán, márpedig az *Egri csillagokkal* és a Jókai-filmekkel volt elég munkája és jövedelme is.

LATINOVITS LEVELÉBŐL értesülhetünk arról, hogyan kezdődött 1970 ősze: „augusztus 27-én reggel 10 és 14 között, este 18 és 22 óra között három darabot kezdtem próbálni. *IV. Henrik, Ványa bácsi, Tiszták.*” Miközben augusztus 2-ától a *Szinbád*ot forgatta, és keveset Pesten, inkább Zsennyétől a Felvidékig éjjel és nappal folyamatosan úton élt. Mert a színház „elnézte a fogalmazást”, és kiadásában nem zárta az őszi próbaidőszakot, így szabad óráiban Latinovits filmezni volt köteles. Miközben a magyar filmművészet talán legnagyobb alkotását készítette Huszárik Zoltánnal és Sára Sándorral, november 17-éig legalább hatvan színpadi próbán dolgozott, és a három darabban harmincöt estén vastappsal hívták függöny elé. Elköszönő soraiban elébb magáról tényszerűen tisztázó higgadsággal szólt. Ami levelének fontosabb fejezete: a Vígszínház művészi és közösségi állapota. Latinovits elmondta: nincsenek közösségi beszélgetések, a művészeti tanács nem ülésezik, de még a bankettek is megszűntek. Továbbá: a színház vezetői az esti előadások idején nem tartózkodnak benn, így a történekről csak a „jelentőkön keresztül értesülnek másnap reggel”. Levelében esendő modorát, „agyondolgoztatottságát” is említve közölte: „Elismerem, hogy néha rossz a modorom. Természetesen ennek kiküszöbölésére is van mód. Ehhez viszont közösségi légkör szükséges. És szeretet. És humor. Sajnos, Önök híjával vannak ezen színházi alaptulajdonságoknak. Önöknek az a kötelességük, hogy a munkakörülményeket biztosítsák. Viszont ezt nem tudják teljesíteni.” Befejezésül így összegezte a helyzetet: „Színházi rend betartása akkor lehetséges, ha van színházi törvénykönyv, ha van színházi rend. De nincs. Miután teljesen tehetetlenül állok az események előtt, rágalomsorozat tüzeiben, tanácsot kérek: mit tehetnék? Amíg erre emberi (színházi) formában nem történik intézkedés, feladataimat a tőlem megszokott magas színvonalon teljesítem.” Ígéretét Latinovits Zoltán két szerepével beváltotta az évad további menetében – és 1971 nyarán megszűnt a Vígszínház tagja lenni.

„Véletlenül éppen aznap kaptam a Magvető Könyvkiadó megtisztelő felkérését színházi tanulmánykötet megírására, amikor a Vígszínház felmondta státusomat 1970 novemberében” – olvashatjuk a *Vigília* 1972. áprilisi számában a *Ködszurkáló* részletének közlése előtt, Latinovits bevezetőjeként. Bámulatos gyanútlanlanság: Kardos György igazgató „véletlenül” épp a fordulat órájában telefonozott volna? Később kacagtuk is Ruttikai Évával: semmi kétség Aczél órára tudta a vígszínházi fordulatokat. Bizalmasával,

Kardossal is bizonyos, hogy tanácskozott; s egyetértettek: Latinovits áldatlan és folyamatos küzdelmét szedálni szükséges. Egyre bágyadtabban, de még fújdogált az „új mechanizmus” szellője is. Bár Kádár további sorsát a hazai balosok és a moszkvai elvtársak lebegtették, ezért is nem a szokott helyén, Angyalföldön, hanem Csepelen választották pártkongresszusi küldöttnek 1970 őszén. Kádár csepeli felszólalásának nyilvánosságra szánt változatát napokkal a beszéd elhangzása után (!) is még Pullai Árpád és stábjja éjjel-nappal írta-fúrta-faragta. Ebben a feszültségben az értelmiségi szelepet is engedni kellett; Kardos György, a kiérdemesült ÁVH-s, aki elbocsátott légiósként a Magvető élén tudta ezt, fogantatása folytán más igazgatóknál bátrabbnak mutatkozott, botránygyanús művek kiadását is vállalta. Latinovits immár színházi kötelék nélkül, a nyilvánosság előtt próféciálhatta volna elégedetlenségeit. De hogy egy könyv esélyét kapta, így csöndes meditációra, írásra kényszerült – ami egy időre könnyebbséget ígért az aczéli művészi-színházi közéletnek. Latinovits idejét lefoglalják, gondolhatták, hisz nyilatkozni mindig könnyebb, mint egy könyvet megírni. Semmi kétség: Kardos Aczél tudtával telefonált Latinovits Zoltánnak, aki akkor már nemcsak a színházi-, hanem a honi szellemi élet egyik példaemberét jelentette. Töredékes belügyi jelentések is igazolják, amit annyian s oly sokszor mi is tapasztalhattunk: ahol ő színpadon vagy nézőtéren megjelent, az Eseménnyé emelkedett.

SZÁMÍTOTT-E Kardos arra, hogy Latinovits megírja a könyvet? Talán, hiszen 1966-ban az *Új Írásban Ködszurkáló* címmel visszhangos írást közölt. Az első vígszínházi szakítás után született a dolgozat „Bűn-böngészde és tüskemozaik a színház felelősségéről” alcímmel. Amelyet voltaképp „idézetgyűjtemény”-nek jelölt, s nevekre, színházakra utaló tények helyett általános morális és szakmai hiányérzetét foglalta össze főként Hevesi Sándor, Jovet, Sztanyiszlavszkij gondolataira hivatkozva. S ha valaki felforgató röpiratnak nevezte volna, mottójával már egykor kimódolta védettségét, netán az *Új Írás* szerkesztője eszelte ki? A „K. B. 1965” szignó nem a Központi Bizottságot, de azért a szellemét, mert vélhetően Köpeczi Bélát rejti, aki szerint: „A szocialista társadalom azt ajánlja fel az íróknak és művészeknek, amit a kapitalista társadalom sohasem tud megtenni: arra hívja fel a figyelmet, hogy ne Don Quijote módjára harcoljon, hanem a társadalom erőire támaszkodva segítse elő a maga eszközeivel az ember felszabadítását.” Latinovits *Ködszurkáló* című írásával pedig elkezdte „felszabadító” harcát, melynek alaptételei: a színház szerves egysége (író, színész, rendező) megbomlott; s a munka és az előadások varázslata is eltűnt, és Jovet évtizedekkel korábbi véleményét a magyar helyzetre időszerűsítette: „A színház-szeretet kihalt, vagy legalábbis napirenden kívül helyezett.” És meghalt a színház gyermeki lelke, a játék öröme, hiányzik a képzelőerő és a költészet: „A lélektelen, szeretetlen színház hápog, mint a partra vetett hal.” Érdekszövetségek, klikkszellem uralja a színházi világot – igen, annál többet nem írhattott, amit pontosan tudott, hogy Aczél György akkor még a kultuszminiszter első helyetteseként osztja a vezető szerepeket, ami leginkább pártmegbízhatóság és udvaronci hajlandóság dialektikájában működött.

Hivatali nézőpontból áttekintve Latinovits Zoltán fegyelmi büntetéseinek iratait az 1962–1966 közötti vígszínházi időből kitűnik: a csökkentett jutalomtól az írásbeli figyelemztetésig és a külső munkáktól való eltiltásig változatos a repertoár. Egyik fegyelmi tárgyaláson beismeri: „sajnos énnekem szerencsétlen természetem van, amely ellen próbálok harcolni, de sajnos munka közben ez fokozottabban előjön annak ellenére, hogy

én mindent megpróbáltam annak érdekében, hogy ez az idegesség megszűnjön. Sajnos nem mindig sikerül.” Gyakran véleményezte a rendezőket, a szöveg nem tudó és tehetégtelen kollégákat – és a rossz darabokat is, amelyek eljátszására szerződése kötelezte. Elmélyülésre, közösségi együttlétre vágyott, de az üzemszerű menetben alig-alig élhette meg. Feszültségeit Ruttkai Éva csöndesítette – egy színházban játszának, örömet is keresse egymás közelségének! Egy naplójegyzetében már 1963. december 27-én ezt írta: „El kellene érni, hogy menet közben javítsunk és változtassunk az előadásokon. (Együtttest, színházért élő együtttest!) Annyi mindent kellene a Rómeóban is megváltoztatni. Nincs rá lehetőség! Pedig a Rózsa-ügyben az egész első képet át kellene rendezni. *Ziláltságot nem mozgással, hanem a szavak zaklatottságával kell ott kifejezni. Szomorú a Rómeó, kevésbé aktív az elején!* (L. Z. kiemelése) Ami jó, annál részletesebb analízist kellene csinálni.” (Közölve: *Tiszatáj* 1981. szeptember). Egy sikeres előadás is nyugtalanította, s főként az, hogy javíthatatlan a helyzet, mert újabb előadásokra kell készülni; forgató-sok, rádióba szétfutó kollégák – hogyan lehetne alkotói csendet teremteni a színészen és a színházban? S mit tehet a kötelességeinek karámjába kényszerített színész? Futkos körbe, játszik, ahogy idomítója rendeli. Ha vacak a darab, akkor is. A bürokratikus szemléletben mindig a vétség szempontja merül fel, de az áldozatiság nem. Erre utal Latinovits, amikor 1965. március 27-én Róna László gazdasági igazgatónak előző évi infarktására utalóan írta: orvosi tanács ellenére nem 1965 januárjában és nem is '65 szeptemberében, hanem 1964. november 1-jén játszani kezdett, s már harmadik darabban próbál, amit orvosi igazolvány nélkül is joga lett volna visszautasítani: „Őn percekét kér számon rajtam, mikor én az életemet veszélyeztettem.” Latinovits megelégedte a hivatalnokiságot, a lélektelenséget, a rossz darabokat s a szovjet Radzinszkij *Filmet forgatunk* hitvány voltát és Horvai István emberi stílusát, s robbantott, és szakított a Víg-gel. A *Népszabadság* hírhedett kritikusa, a minap elhunyt Molnár Gál Péter, aki „Luzsnyászky” fedőnéven 1963-tól ja színházi élet illegális tudósítója is volt, „Latinovits Zoltán ügyében” – 1966. május 25-én tudatta Gál Ferenc őrnaggyal: „Ezért a szerep visszaadásért mindenhol a világon, minden időben fegyelmi kapott volna. Más kérdés, hogy a fegyelmi tárgyalást eleve úgy irányították, hogy ő maga kérje szerződése felbontását, amit annál könnyebb szívvel fogadtak el, mert előre bebiztosították a színházat és a szerepkört Darvas Iván szerződtetésével...” Molnár Gál úr mindenekelőtt azt felejtette el, hogy a világ színházaiban, tőlünk nyugatra fel se merült hitvány szovjet darab(ok) előadása. Továbbá: pontatlanul tájékoztatta Gál elvtársát: Darvas Iván már 1965-ben a Víg-hez szerződött, és bajosan állítható, hogy szerepköre egyezett Latinovitséval. A Radzinszkij-darabbal a csömör tetőzött Latinovitsban. Ahogy cikkeiben is, „Luzsnyászky” könnyedén és felületesen mívelé spicliségét, miszerint: bár némelyek szovjetellenes gesztusként magyarázták azt, hogy a színész földhöz vágta a példányt, valójában „színészi históriáról van szó”. Siket, mélységfogyatékos vélekedés; ahogyan a fegyelmi tárgyaláson elmondta a színész: betegsége után kérte: új darabban ne kelljen játszania, de „megállás nélkül” kapta a szerepeket, s hozzá: „ötödik megbukó darabban játszottam”. S a „Radzinszkij betetézte a sort”. Különböző trükkökkel igyekeztek javítani a darabot, Dunai Ferencsel átírták, és zenéssé habosították, „filmszakértőt szerződtettek, olyat, „aki kevesebbet látott, mint amennyiben én játszottam”. Ám ebben a vitában már nem a kéthetes vizsályokkal körített szovjet darab a tét: „velem semmi baj nem lenne – vagyis sportnyelven szólva, ha minden szerepben 2 méterre tennék a lécet, akkor min-

den erőmmel igyekeznék a lehető legtöbbet nyújtani, hogy a feladatokat ellássam, de amikor közel 2 éve a lécs állandóan csak 60 centire van, akkor miért erőlködni”. Egy korábbi vitában Várkonyi Zoltán azt mondta színészenek: „Beléd fáradtam.” Most Latinovits is mondhatta a Víg vezetőségének: belétek fáradtam. Felgyűlt indulatait, nyugtalanságát higgasztva-csöndesítve voltaképp nagynevű színházi emberek gondolatait összefoglalva és metaforává emelve a *Ködszurkáló*ban helyzetjelentést készített 1966-ban. És 1970 novemberében ugyan az igazgatóság postázta felmondólevelét, de az „utolsó szó jogán” írott terjedelmes levele is dokumentálja: másodjára is belefáradt a Vígszínházba.

A KÖNYV ESÉLYE arra bátorította, hogy tényszerűen és terjedelmesen kifejtse elgondolásait a magyar színjátszásról. Bizonyos, hogy elhatározta: az 1966-os „bűnböngészde” fejezete lesz a kötetnek, amelynek a címét akkor még nem döntötte el. Mérnöki tervszerűséggel elgondolta munkájának szerkezetét, s jól számította: az egyesből következzen az általános, tehát: a maga sorsát dokumentálja előbb, s majd folytassa a következtetéssel, vagyis a *Ködszurkáló* című dolgozattal. Az első fejezetnek címe sincs; előlapján jobbra fölé írta: „*Szendró József emlékének*”, amely már a kézirat leadását követően került be, hiszen szeretett debreceni igazgatóját ő búcsúztatta 1971. október 27-én, pótlásként majd ez a halotti beszéd lesz könyvének utóhangja. Az előlapon Gordon Craig-idézet is olvasható, mely így kezdődik: „Én egy új színház felé haladok, és ez a könyvem az új színház ügyéhez való hozzájárulásom. Mindaz, amit itt leírok, már mind mögöttem van...”

Időrendben tehát a közelmúlt tényei következnek a jelöletlen, első fejezetben: vígszínházi munkaszerződése, nyilatkozatai lapokban, orvosi jelentések, filmkritikusi díjának közleménye, Kozma István-síratója, a San Sebastian-i filmfesztivál diplomájának szövege, direktiójának levelei, és válaszainak folyamában voltaképp egyszer vált stílust. Az 1970. november 11-ei igazgatói válasz után kurzívval szedett, tagolt, ám központozás és nagybetűk nélküli szöveg következik: „kimerevedik a humor / összesúgnak a tudóm felett a tarkóm alatt/szívem szárnyát vissza kell metszeni / idegenek zilipelnek a koponyámban ...” – kezdetű vallo-más, amely prózaversnek is mondható. Lelki-fizikai dermedtségének apokaliptikus leírása, amelyben a szürreális képek között feltűnik mindennapi hogyléte is: „álmaidat altatókkal kábítom / tarkómhoz szorítja fegyverét a csend...”, s a krisztusi szenvedés képe is felmerül: „nem veszem észre belülről feszítenek meg”. A némaság feszültsége, drámája is megnyílik: „csendgalacsinnokkal etetem gondjaimat / fagyott hajamon megdermed az olaj”; majd a társasági lét gyötrelmes képe következik: „sorszálon asztalvégen ülök mindig / szemben az ajtóból vigyázom magam / a vendégeket általában a hátamba jelentik”. Akár Peer: egyre bontja a hagyma héját, s jut a végzetes szorításhoz: „éva szeme anyám arca meg a fiúi becsület” – a drága mama és a „csillagszóró asszony” együtt szeretésének drámája; tíz éve hordozott folyamatos szorító feszültség, így hát átmeneti feloldozásképp: „pihentetőül végre kilukad a szívem / kórházcsatorna / emberinfarktus / humorzár”. S a megoldás látomása: „a panasz nedves szalmaszál felkapaszkodunk rajta a végzetig / így hát ideje hogy a hallgatag bikák ledöfjék a locsogó torreádorokat”. Vallomásának záróképe közeli emlék: Révész György rendező beszélte el, hogy azon az 1970-es nyáron, július 15-én amikor az *Utazás a koponyám* körül főszerepéért nagydíjat kapott San Sebastianban, elmentek bikaviadalra, és Latinovits kétségbeesett felháborodással nézte a spektakulumot; és kiabált a bikák védelmében, így rövidre sikerült az arénabeli látogatás. Édesanyjának 1970. július 10-én Pamplonából írott

üdvözetében is utal rá „...ez Hemingway Fiesta városa. Elképesztő. 9 bikát fognak másfél óra alatt megölni (ennyi ideig tart egy film). Négerbarnára sültém, jól vagyok, ne sajnáljátok, hogy nem vagytok itt!“. Az igazgatósági levelét követő vallomásában bikapártiságának emléke látomásba, a hallgató bikák és a locsogó torreádorok képe vággyá fordul. Végezetül a *Ványa bácsi* Vojnyickij és Asztrov jelenetéből vett idézet az új élet óhajításában a múltat feledné: „Bizony testvér, elég volt egy évtized, hogy ez a korlátolt, silány élet lehúzzon bennünket. Ez az élet rothadó kigőzölgésével megmérgezte a vérünket, és mi éppen olyan sekélyes alakok lettünk, mint a többiek” – így zárul a *Ködszúrkáló* első fejezete.

A második: a már felidézett, 1966-os *Ködszúrkáló* címmel közreadott bajgyűjtemény. Egymást követően: a személyét érintő tények majd az általános észleletek együtt a helyzetjelentést tartalmazzák – az omlottság miniatűr szociográfiájának is tekinthetjük. Vagyis a megmérgezettséget – a rendszert közvetlen kritika nélkül is kritizálva, egy Magyarország felfedezése körvonalazódik – tudósítás a kulissza mögül. S ebben a személyességben adódik a feladat, hogy az omlottságban felmutassa az álmodottat, vagyis azt az új színházi képet, amely felé halad a Gordon Crag-i gondolat jegyében.

ÖNÉLETÍRÁS FELHANGOKKAL – adta címként a harmadik fejezetnek, amelyhez József Attilától választott mottót: „Nappal hold kél bennem s ha kinn / van az éj – egy nap süt idebent” (*Eszmélet*). Napsütötte éden, ahogyan 1956. augusztus 1-jével kezdődően debreceni „rövidnadrágos segédszínészi” indulását felidézi. S nem a pillanat, hanem három (1956–59), majd újabb egy évnyi (1961–62) debreceni életének sűrítetttségében eleveníti meg Debrecen társadalmát: „Tudás-szabta jogok és hierarchia. Patriarchátus. Szakemberek és jellemtelenek. Bohócok és irodalmárok, artisták és könyvmolyok, egyszerűek és összetettek, harsogó jópófák, profi dalik és amatőr művészek, magányosak és clownok, beburkolózó rendezők, öreg színházi baglyok és egerek, pulik és patkányok, emberek, emberek, emberek, kis társadalom.” S ami Krúdynam az elsüllyed XIX. századi Felvidék és Óbuda, az Latinovits Zoltán–Szindbádnak Debrecen: „Fülkék, ahol titkos csókokat váltottak a régi fiatalok. Széles utak, gömbakácok, téglajárdák, bukkantós macskakövek. Egyetemváros, Klinika-telep, Nagyerdő, Piac utca, Alföldi palota, Svetich-palota, kis villamosok, keskeny sínek; egy új világ és milyen jó kis világ.” Pontosítsuk: a villamos nem volt kisebb, mint a pesti, s a sínje se keskenyebb, de Latinovits boldog emlékezete így teremt múltat a Nagytemplommal, ahol Kossuth beszélt, és „a híres drága Kolégyom és az udvaron a felejthetetlen felírás: ORANDO ET LABORANDO. Milyen más ez, mint amit mi tanultunk pesten és Budán, ora et labora! Nem, nem imperativus – csak megjegyzendő, hogy illik imádkozni és dolgozni – hát tessék!” Téri Árpád színházában nem bódul el teljesen, mert a jelen is be-bevillan emlékezésébe: „Most negyvenévesen is gyerek vagyok még, mert még most is úgy tűnik, a hegy lábánál állok, most is tele vagyok lehetőséggel és teletömködve reménnyel, szeretettel és ugrándozó fantáziával.” S aztán a múlt barátján gyermek- és ifjúkorába utazik; Bajor Gizi, sorsfordító szólítása; a csillagok világoalta balatoni vitorlázások, a vurstli káprázata fénylik fel évtizedek mélyéből, s megannyi között az elvarázsolt palota, a nagypapa, Gundel Károly vendéglője: „Szülőablakom alatt dohogott, kavargott, szeretkezett, evett-ivott, játszott és írt, flangált és spacérolt Pest, Székesfőváros. Mintha mindig vasárnap, mintha mindig díszletek között, a kalandvágy és a boldogság szomja sodorta erre a csodaváró bús pesti népet.” És persze a Zoo, az Allatkert „a csodák csodája”! Bámulatos novellát olvasunk,

amelyben asztalostanonci és minden más inaskodása és az esti kosárlabdajátékok valamiképp a színház álmát éltették. És különösképp az, hogy a Mester utca 1. számú házukban lakott Galamb Sándor, a kiváló színházi ember, aki vasárnap délelőttöként foglalkozott dr. Freinreisz fogadott fiával. S a debreceni évek képei, a kénytelenségből vállalt műszaki egyetem stúdiukai, amatőr színi emlékei váltják egymást az édeni fejezetben, amely a Téri jegyzte színházzal kezdődött, s az összeroppanásából életre támasztó Szendrő József korával végződik: „A Debreceni Csokonai Színház volt az utolsó hely, ahol színházi közösségben éltünk. Emlékszem a röplés boldogságára. Hiszem, hogy szárnyaim újranoé – zárul a mámoros emlékezet. Nem írta tovább, mert vívódásait, miskolci küzdelmeit már nem tudta volna elbeszélni édeni történetként. Mert neki a CÉH-szellem a fontos, amely szakmai és lelki gyülekezetet. Ott végzi tehát, ahol íróként 1971-es nyári balatoni örömét reményesen folytathatja; mert őszől Veszprémben szerződött; Illyés Gyula *Különcére* készülhet, és talán rendezhet is...

KÖLTŐ VERSÉT MONDANI – így szól a negyedik fejezet címe, amely elé József Attila mottót választott: „Irgalom, édesanyám, mama, nézd, / jaj kész ez a vers is!” Pódiumon, rádióban, tévében elmondott versek hatalmas repertoárja és tapasztalata sűrűsödött benne; persze felkérés, ráérés-pénzkereset formán mérhetetlen sok alkalmi szereplést vállalt, de neki a sorsos poéták Ady, Juhász Gyula, József Attila, Nagy László jelentették a csillagot viharos élet-hajózásaiban is, Debrecenben és később még erősebben. „A »jellel megjelölt« magyar költőket próbálom versenérni” – írja könyvében, amelynek kérdését így exponálja: „Mondani vagy közvetíteni?” Gondolati, elemzési rendje szerint tisztazza az eladó pozícióját: „A múlt: a költő életének origója”, „A jelen: a vers születésének pillanata”; és: „A jövő: a születés és elhalás rendjének jövő felérése.” Izgalmas megkeresni a költő, az író „rezonancia-közegét” – mondja Latinovits, s ebben verssorainak ejtési technikájától a sejtelmek titokzatos rétegéig számba veszi, és példákkal utal a rejtezés teremtő titkaira. Kassák Lajos és Juhász Ferenc levelét is idézi, amelyek a tapszuhatagok feletti igazolás: Költő és Versmondó szívüteme eggyé forrt a találkozásban...

A MŰVÉSZ-SZÍNÉSZ természetéről való gondolatokkal folytatódik a könyv, amelyben Hevesi Sándor tipológiáját ismerteti a komédiás-virtuóz-művész hármasságában. Latinovitsot a művész természetrajza érdekli, s ebben Sztanyiszlavszkij, Dullin, Jean-Louis Barrault gondolatai nyomán a kiválasztottság jegyeit veszi számba: a játék gyermekiségéről szólva: „Csak a színpadon válik teljessé, gyermekivé. Ha van színpada, ha van színháza” – mondja személyes vallomásként is. Egyéniség, művész és közösség kérdésében Barrault-t idézi: „A színházi ember egyszerre egyén és sokaság.” S ebben a feloldottságban az ősi hivatásra utal: a játék értelme: „...hogy vigaszt kapjunk, hogy meggyógyuljunk”. A színház ünnep és lélekerápia is Latinovits Zoltán ihletében, a könyvben visszatérően ezért olyan határozott az „álújító”, „modern művész”-szel szemben: „...áthágja a természetes, ősi, művészi-gyermeki törvényeket: tudatlan, érzéketlen ostobaságában, és keresett dühében ijesztgeti a nézőt, az emléket őrző, vágyó-hívő hallgatóságot. Mert számára nincs mese és Paradicsom és legenda. Számára nincs illúzió, szépség, pátosz: »szülőanyád, te bohóc«, nincs fohász, nincs szerencse, nincs csoda.” Latinovits színházi gondolkodásának központi tételéhez érkeztünk: a játék szakrális természetéhez. Amely-

ből adódik a kérdés: az esti játékok összessége nemzeti karakterré formálódik-e? Nemjét alighanem néhányszor újrafogalmazta, csöndesítette, hogy közölhető érvvé csomagolja: „Miközben öltre menő viták folynak arról, hogy történelmünket hogyan forgassuk keresztbe-kasul, miközben kétes értékű művek magyarázzák, kiégett tollakból származó írások sajnálkoznak szemforgatón Mohácson, mi dermedten állunk, és helyünket keressük a mondatok között. Keresett, esetleges és hazug művekben nem találja meg magát a művész: előadásuk így haszontalan, hatástalan, megírásuk fölösleges, káros, rossz.” Lukács György általi „leprovincializálásunk”-ra pedig azt válaszolja Latinovits Zoltán: „Minden irodalom, minden mű provinciális, ennél mi sem természetesebb: helyi jellegű, különben a levegőben marad, és lezuhan. Éppen ezáltal hat, hogy helyi jellegű, azáltal lesz minden népeknek tanítás, tanulság.” Fontos, küldetéses költeménynek tekinti, már Debrecenben is szívesen hivatkozott Juhász Gyula *A vidéki magyar színeszekhez* című versét, s itt is programosan idézi második strófáját, melynek utolsó sora: „Jelszó: a magyar Ige győzni fog!” Ezért is példa neki a diadalos Papp László, akinek hazai sorsa is metaforikus: hogy élhessen, haknielőadásokkal járja az országot. Juhász Gyulát idézve Latinovitsnak fontos a Hit, a Holnap remélt Győzelem; mert a jelen helyzet szerint: a játék munkává fásul, nincs közösségi szellem, és a színházi életből hiányzik a nemzeti jelleg. Aczél György szocializmusában súlyos szavak; alighanem a vígszínházi levélváltásának tényeinél mélyebb érvek e helyütt lappantak a könyv kiadásának majdani fékező hadműveletei során.

A GYŐZELEM mikéntjéről szól a *céhb / közösség / társulat* címmel jelölt fejezet, amelynek első mondatában megfogalmazza alaptételét: „Ideális esetben a szeretet hívja létre és tartja egyben a társulatot, a színházi közösséget.” De most nincs ideális helyzet, ezt dokumentálta az első fejezetben, s ezért írja könyvét, amely álmai szerint foglalja össze egy vágyott színház álmát. Első kérdés: ki vezessen egy közösséget. „A színház a kiválasztás és a kiválasztódás helye. Aki hatalomra tör: nincs helye színházi közösségben.” Igen, az általa gyakran idézett Dullain, Jouvet vagy Barrault a közösségben felolvasó vezető mintáját képviseli. Nem mondja, hogy nálunk a kiválasztás színházellenes, mert Aczél pártkáderei a vezetők; s nemcsak Lenkei Lajos, de például Ruttkai Éva bátyja, Ottó se szellemi-emberi karizmája, hanem politikai megbízhatósága okán járta a színházak igazgató szobáit, mert Miskolcra a Madách Színház élére került. Ha tudta volna, nem is sejtette, hogy a debreceni direktora, Taar Ferenc kiérdemesült III/III-asként lett Szendrő József utódja...! Latinovits tehát nem a jelent analizálja, hanem a kívántat körvonalazza, így szinte törvényként közli: „Elképzelhetetlen, hogy a hajót ne a legképzettebb hajós vezesse.” Ám a jelenben az elképzelhetetlen a valóság. Azért volt olyan bámulatosan démoni Őrnagya a *Tótékban*, mert természetes voltában döbentett képtelen voltunk tegnapi és jelenkori állapotára. Idézett igénye persze azt is felveti: kik a „legképzettebbek”, pontosabban, kik és hol képzik azokat, akik majd felsőfokra érdesülnek? Elgondolom: 1956 őszén Latinovits nem Téri Árpád debreceni színházába kerül, hanem felveszik a Főiskolára. Elviselte volna, hogy a nagy mesterek, Major, Várkonyi és a többiek nem járnak órára, csak a sameszok vagy annak sameszei okoskodnak; tudomásul vette volna, hogy Major Tamás Hevesi Sándor nevét se ejti ki; s ugyan mit jelentett volna róla a filmtanszakos Szabó István a túlkoros színészhallgatóról, aki igazmondásában nem fékezi magát? Bizonyos, hogy nem jut el diplomáig, s még segédszí-

nésznek se menekülhetett volna, mert minden idők színi-főiskolai főfőfőtitkára Tiszker Lajos utóéletét is elintézi...

Ha a *Ködszurkáló* mélyen átgondolt szerkezetéből hiányzik valami, az az alapozás, a fiatalok intézményes felnövesztésének mikéntje. Mert a mai egyetemre emelt intézmény se különb a tegnapiánál; mindenben tagadása történik annak, mint ami Latinovits a *Ködszurkáló*ban megfogalmazott a színházteremtés eszméjeként. Több okot is feltételezhetünk, hogy Latinovits a főiskolai képzés és a fiatalok ügyét nem avatta fejezetté. Egyfelől magából indult ki; főiskola nélkül is nő, aminek nőni kell; ahogy Ruttkai Éva, azonképp Bessenyei is; Darvas Ivánt és Mensárost pedig kipenderítették egykoron... – a magyar színjátszás első csapata! Egy televízióban látott műsorra hivatkozott: „Szomorúan hallgattam a vidékre helyezettek elvágott panaszait. Láttam a Pestre helyezett sunyi elégedettséget. Íme megosztotta őket az érdekek különfélesége.” Közvetlen élmények és tények híján nem akart újabb frontot nyitni azok ellen, akikről a *Ködszurkáló* beszél, mert azok a főrendezők, színházcsinálók, akikre jelzetten vagy név nélkül utal könyvében, valamennyien tanítottak, s különböző posztokon a főiskola főemberei. S ebből következő kérdés: ha a színészi, közösségi boldogságról beszél, miszerint a szennyből óvottan, tiszta légkörben kívánatik az alkotó munka, miként képzelhető el, ha annak irányítói, felelősei három-négy beosztás között hakniznak, s örökösen Aczél György bajuszrándulásainak híreit követve döntenek? Szennyezett a helyzet, a politikai alkalmazkodás, vagyis a hatalmi harc és nem a szeretetre alapozott közösségi igény működik – példaigényeit sorolva erről beszél Latinovits. És mindannyian rángatóztak, rángatóznak ma is, ama állításán, miszerint: „A szólista ajkán a közösség hangja szólal meg. Ő a nemzet megbízottja.” Nemzetről beszél, amikor mi a párt megbízottjai vagyunk? Tegnap a bolsevikieké, és ma sem másképp: a madarasok posztmodernjei posztolnak a színházi élet főposztjain. „A színház az emberi lélek műhelye” – mondja Latinovits oly időben, amikor a párt minden időben nem a lelkek, hanem politikai érdekei szerint préselte a társadalmat. Színházi létünk korcsosulásának jeleit kérdések és idézetek formájában sorolva Copeau hatvan évvel korábbi gondolatát időszerűsíti, miszerint: „Mi nem tudjuk, milyen lesz a holnap színháza, de életünket annak a feladatnak szenteljük, hogy tettekkal tiltakozzunk a mai színház minden gyáva megalkuvása ellen.” Miközben a szabadság hiányába folyamatos megalkuvások közepette kell élni, s ebben a szorítottságban egyensúlyoz Latinovits korszakos röpirata is. Ha az 1966-os cikkének mottójában Köpeczi Bélára hivatkozott, itt egy Gáspár Sándor beszédből idéz: „...bizonyos vezetők nem engedik az egyéni kezdeményezéseket”. Csapatok és a Győzelem hangsúlyozott igény Latinovits Zoltán cselekvő, színházteremtő eszméinek sorában, de (ma sem másképp): „Nincsenek meg a csapatok. Ilyenformán színházak sincsenek. Minden csak látszatvalóság, vadonat színházépületeink körül.” A színházi hivatal mindenhatóságát Sztanyiszlavszkijjal jellemzi, s újra egy szerződését elemzi, nem írja, de az időpontból megfejthető: a Thália Színház bikkfanyelven fogalmazott „kötelesség”-előírásait ismerteti. Majd tapintatosan egy színvonalatlan próbafolyamat eseménysorát beszéli el. Ám felismerhetjük: a *Tótekről* van szó, amikor az igazgató-főrendező, Kazimír Károly tartós időre Párizsba utazott, s két hét után visszatért. A legfontosabb folyamat, a születés maradt el – egy hatalmas sikerben is keserű tanulság. Azt nem is részletezte, hogy a vezető nélkül maradt társulat feszültségekkel, viszályokkal terhes napokat élt. Példabeszédes története utalás arra is, hogy a színházi élembert a színészhez hasonlatos írott törvény nem kötelezi,

így nem részese a kollektivitásnak sem, hiszen nem belül-, hanem kívülálló. Ma se másként áll a kérdés, amint 1971-ben Latinovits írta: „Miért nincsenek a vezetők, a rendezők és »illetékes művészeti vezetők« arra kötelezve, hogy feladatuk magaslatán teljesítsék kötelességüket?” S egy másik kérdés a mindenkori holnapot célozza: „Vajon ki vezeti a fiatalok törékeny lépteit színházainkban? Senki. Hányan vesztik el önmagukat, mielőtt megtalálták volna? Erről nem szól a statisztika.” Reformátorokra van szükség, mondja összegzőképp, de hogy miként kerüljenek elő a megújítók, Hevesi, Gellért Apáthy Imre-féle színházi emberek, abban már tanácstalan. Itt írja le azt a bűv' gondolatot, amely végórát éli, de tán a könyvet még átsegítette a cenzúrán: „Új mechanizmusra van szükség a színházi életben is. A régi mechanizmus berozsdásodott, tönkrement, elavult.”

DRÁMÁT RENDEZNI – a könyv utolsó fejezete, s előbbre is kerülhetett volna, de Latinovitsnak ez a legfontosabb. Már debreceni segédszínész korában leírta távlati célként: „rendezni!”. A hatvanas évek második felében erősödött ambíciója, s nemcsak azért, mert sok gyöngye rendezővel dolgozott; műveltsége, tapasztalata nyomán okkal érezhette: különbül tudna dolgozni. Felfokozott kollektivitási igényben, szeretet élményével áthatva egy mű életre teremtésében alig volt része. Műhelymunkának is mondhatjuk, amely szellemi készültségben átlékesített közösségi gondolkodást jelent. Kevésszer élhette meg a Vígszínházban is, írta utolsó levelében. S a *Tisztákra* készülve a szlovák díszlettervező alkalmatlan megoldásait ő bontatta le, s az is lázította, hogy a rendező, vagyis Várkonyi Zoltán készületlenül járt a próbákra. Ezen tényeire a színház vezetése nem reagált. Rendezők több generációjával dolgozott, így állítása megszennvedetten hiteles: „Rendezőink többsége álújító. Nincsenek felvértezve a klasszikus színházi tudással: hagyományainkat, legjobb tanítómestereinket elhagyva, hit és megszállottság nélkül dolgoznak mint uralkodó hivatalnokok. Világnézetük toldott-foldott szítára emlékeztet, amelyből kihullnak a gondolatok, eszmék, szenvedélyes érzelmek. Fogalomrendszerükben összekeveredik érzelem és érzelmesség, szerelem és szexus, divat és igazság, forma és tartalom, humor és ízléstelen viccelődés, konstruktív érzelem és szentimentális nyavalygás...” – s folytatja tovább is; a lényeg: gondolati rend helyett ötlet és divatkatyvasz kavarodik a fejekben. Minden állítása ma még fokozottabban igaz, mert a hagyomány-tagadó-piszkoló internacionalista-divat diktátum légkörében a színház nemzeti jellege már csak avas szempontnak neveztetik. A rendező készültségének, képességének számos vonását említve tán legfontosabbnak véli Jouvét igényét: „Rendező annyit tesz, mint csodálni és szeretni.” S a Gundel unoka találó metaforába sűrítette hivatása lényegét; egy régi könyvből a szakács tudományának pontjait sorolja, s összegzése: „A rendező a színházi kemence fő sütője. A rendező a szerző felszolgálója. A néző kiszolgálója, a tálalás irányítója, a szervírozás megtervezője, az italok pincemestere, a szellemi étkezés lebonyolítója, az asztal feldíszítője, a vendéglátás művésze. A színházi vendégfogadó főnöke.” Ebben a jelben a közös, egyet akaró munka követelményét fogalmazza meg, amelyben lelki és szakmai összeforrottság szükségeltetik, írja és újra írja Latinovits, mert az ő színházszemléje József Attila-i óhaj: „Azt a tüzet, ó jaj, meg kéne rakni, / Hogy fölmelegednének az emberek.” Tűz akár vaskályhában, akár kemencében vagy szabadtéren, avagy a színpadon a színi játékos lelkekben ég, fontos, hogy ég, és körbeülhetik az emberek...

SÜTÖTT A NAP Szemesen és Latinovits Zoltánban is, mert ahogy Ruttkai Éva emlékezett, a családi nyaraló külön álló kis lakában két hétre berendezkedtek, s ezalatt íródott a könyv nagyobbik fele – 163 lapnyi rész, merthogy az első két fejezetet, a dokumentumgyűjtemény és az 1966-os írás valójában már készre formázódott. Még fürdeni se járt, párja főzött, s egész nap hevülten dolgozott. Csaknem két évtizeden át írt jegyzetek, dokumentumai, könyvek ugyan keze ügyében voltak, de hogy ilyen gyorsan s mégsem sietősen, hanem érlelten íródott a *Ködszurkáló*, azt másfél évtizedes életének tapasztalata sürgette, hajtotta közlésre. S már lepárolódott a Vig-beli harc is. Indulatok nélkül, tárgyszerűen beszél, színházi illetékesek nevét nem említi. Víg-színházi háborújának dokumentumaiban Várkonyi nevét is csak egyszer írta le, máskor szignózta, Lenkei Lajosnak pedig igazgatói tisztét nevezi meg, vélhetően azért is, mert időközben, 1971 márciusában elhunyt. Azért nehéz időszakot éltek a szemesi napsütésben is, beszélt el Ruttkai Éva: „Mindent olvastam, majdnem minden nap, ahogy ő írta. És iszonyú konfliktus volt az, hogy én tudtam, ha ez megjelenik, akkor az ő élete rettenetesen nehéz lesz. És mégse mondhattam azt, hogy ne. Hogy ne csináld... Viszont amiért megírta, annak meg kell jelennie. Ahhoz nincs jogod, hogy leállítsd, nem is őmiatta, hanem a világ miatt. Iszonyúan keserves. Feloldhatatlan.” Az írás idejét körvonalazhatjuk: 1971. július 7-én Mezei Máriával még azt tudatja: fárasztó forgatás, lakásügyhöz kapcsolódó hivatalos ügyintézések forgataga után megérkeztek Szemesre, s az is kitűnik, még nem kezdett az íráshoz: „Könyvemet is most már véghez kell vinni. Kezdem szégyellni magam.” Minthogy Augusztus elején Latinovits Moszkvába utazott filmdelegációval, majd forgatott, így bizonyos: júliusban a könyv java elkészült, de egyik nyilatkozata szerint: „Címe még nincs véglegesen.” A *Vigiliában* közreadott fejezet bevezetőjéből tudjuk: „1971 szeptemberére készült el dolgozatom...” Halála előtt, szeptemberben Szendrő József még olvasta a kéziratot, amely talán az ő vagy mások javaslatára még módosult – erre következtethetünk, hogy Mezei Mária férjének, Jánosnak írott 1971. november 25-ei leveléből, amely a kézirat gépeltetésének ügyében íródott. A „jobb, olvashatóbb arculat” jegyében kéri a már gépelt anyag további formázását, s az is kitűnik, hogy három oldalt kihúzott az eredeti szövegből. Október 27-én Szendrő temetésén elmondott beszédét utószóként illesztette a végül *Ködszurkáló* címmel készülő könyvnek. Poétikus búcsú ez a debreceni évektől, a boldog és teremtő együttlétektől, s fogadalom: „Hát jól van, most már csináljuk végig.” Vagyis: „mi folytatjuk a mesét, a szeretet színházának balladáját”.

Latinovits Zoltán Illyés Gyula *Különc* című Teleki-darabjának főszerepével elkezdte veszprémi életét. S a *Ködszurkáló* kézírata is elindult a maga útján. Talán Szendrő győzte meg még szeptemberben, hogy az 1966-os dolgozat címét emelje könyve elejére. Vámos László *Az utolsó szerep* című emlékezésében elmondja: az ő Tragédia-rendezésének athéni képe ihlette a tanulmány és a könyv címéül. Mert Miltiades lefejezése előtt „én csináltam ködöt” az áldozati oltárnál. Az előadást Ruttkai Éva okán Latinovits megnézte, s a jelenetre emlékezve írta: „Ködösítünk, felszáll a köd, a ködből a galambok...” Bár képként hihetjük Latinovits ihlető emlékéit, de azért a könyvnek ennél súlyosabb a metaforikus üzenete. Ebben a ködben rejtőzködnek a felelős politikai és színházi alakok; mégha ismeri is őket, ködösíteni kell. Jobbára jelenségeket írt és elemzett, mert néven nem nevezheti őket, hiszen a tanulmány, majd a könyv nem jelenhetett volna meg. Aczélról és az aczéli udvartartás embereiről van szó, s arról a hatalomban sava-

nyodott elitről, akiknek élemberei a színházakat, a tévét, a főiskolát görcsösen bitorolják. S persze nemcsak a személyekről, hanem arról a lélek-fogyatékos szellemről, politikai légkörről van szó, amely megüli és üzemszerűen karámolja az alkotói kedvet. Latinovits könyvével a békétlenség galambjait röptette...

Véletlen vagy tervszerű volt-e, nem tudható, a Magvető Kiadó a veszprémi nyomdába küldte a művet, ami néhány napi munkát jelenthet egy szedőnek. Ám az 1972-es *Vigilia*-beli közlés bevezetőjében, vélhetően túlotón azt írta „Jelenleg a veszprémi nyomda szededegeti. Mostani sorsom Veszprém kezében van...” A gyakoritós kifejezés jelzi: lassan halad a munka. Semmi kétség: késleltetik, odafenn többen is olvassák a kéziratot. Tán várták, miként sikerül első rendezése, a *Győzelem*, amit nem ő választott. Meghívottként Lengyel György, Németh László életművének nagy híve készült színpadra vinni a Petőfi Színház 10 éves jubileumára szervezett magyar évadban, de egyeztetési okok folytán vendégségét lemondta. S így kapta Latinovits, aki a kis együttest gyönyörűségeen megmozgató és összeforrasztó, országosan visszhangos előadást rendezett. Ami rendezőigényt a *Ködszurkáló*ban megfogalmazott, azt megvalósította, s ahogy a társulat valamennyi tagja elmondta: önkívületig menő lázban, magas igénnyel és ihletben teljesítette. Modern szakrális játékot álmodott és rendezett Németh László nem első-, inkább harmadvonalba sorolt darabjából. Latinovits Zoltán GYŐZÖTT! Fősütőmesterként még arra is gondja volt, hogy a bankettre bebútorozza, feldíszítse a társalgót, így a színészek rendezőjük lélekmelegét, szeretetét élhették át a játékot bevégezve is. S ebben a kimerültség fokozott hevületben következett az összeomlás. Részletesen és sokan elbeszéltek már, az érintett is, akit fiaként szeretett. Cserhalmi György a banketten tiszteletlenül viselkedett Illyés Gyulával, és Latinovits Zoltán nem tűrhette, az éjszakai és másnapi kálváriája Sümegen végződött. Ám ebben a drámai történetben évtizedek múltán is a Győzelmet, az igazolást lássuk: Latinovits Zoltán a *Ködszurkáló*ban kifejtett eszméit színházi életté emelte. S azt is bizonyította: LEHET MÁSKÉPPEN is! A színház igazgatója s egyben középszerű rendezője, Pétervári István és a Debrecenből jó barát, Pethes György rendező, aki az *Ilyen nagy szerelem*, a *Romeó és Jeanette* sikerét rendezte, s majd hívta Liliomnak Kecskemétre, és szervezte veszprémi szerződését, dermedten fogadta a sikert. Gubbasztottak az irodában még a társalgóba se mentek fel köszönteni a színészeket és a vendégeket. Megdöbbenek, mert azon az estén az értékrend és az aczéli protokoll felborult; s Pethes barátságérzése is azonmód elhamvadt, mert tovább már ellobbant az ő kegyosztó fensőbbsege, s a társulat láthatta: ki az igazi rendező. Hét évre rá, 1979 márciusában egy varsói szálló halljában megismerkedtem Pethes Györgygyel, s röpké eszmecsere után Latinovitsról kérdeztem. Olyan monológos szennyáradat zúdult rám, hogy az ma sem idézhető. Az ital egyre hatalmasabb felhajtóereje mellett alighanem Latinovits Zoltán veszprémi győzelme is magyarázza, hogy Pethes György rendezői munkássága egyre kudarcosodott.

UTOÉLET. Összeomlottságából Latinovits nehezen tápáskodott. Rá kellett döbbennie: „...kevés-kevés hívem van” – írta Mezei Máriának 1972. július 2-án Balatonszemesről. S azt is tudatta: „A könyv engedélyezve van, úgy látszik a téli könyvvásáron jelenik meg. Akkor aztán még mélyebb lesz a szakadék Pest és köztem.” Világosan látta helyzetét és sorsát is. Az általam ismert *Ködszurkáló*-dedikációk 1973 januárjából valók, tehát feltételezhetjük: késleltették a könyvpremiert, még az ünnep fénykörébe sem akar-

ták állítani. Éppen két évig húzták-vonták a „nyomdai munkálatokkal.” A cenzúráról annyi értesülésünk van, ami a belügyben Gál Ferenc és dr. Békési András alezredek 1973. január 3-ai jelentésben olvasható: a „Mindenkinek érdekelt” címmel terjesztett röplap azt is tudatta, hogy „Latinovits Zoltán »regénykézirata« eredeti formájában tartalmazott olyan javaslatot, hogy a színházi igazgatókat a jövőben ne nevezzék ki, hanem válaszszák. Ez a rész a kiadás alatt levő kötetbe nem került be” (ÁBTL-3.1.5. O-171901/201). Ez természetes, a lényegét akarta megsemmisíteni Aczél György hatalmának. A könyv így is hatalmasat robbantott, de a sajtót elnémították, szerzője a tévében éveken át nem beszélhetett; az eladók pult alól adogatták a példányokat; magam vagy tucatnyit vásároltam, s így ajándékozhattam a márciusban először itthon vendégeskedő sepsiszentgyörgyi színház tagjainak is. De robbant a hangulat a Víg színházban is: 1973. január 20-án „rendkívüli megbeszélést” hívtak össze. A felháborodások változatos érvekben fogalmazódtak meg. Például: „Társadalmi rendünkhöz méltatlan és hamis szabadság, amely egyes könyvkiadók jogait mindenki más fölé helyezi.” Egy másik élfangos szerint: „...szocialista álarcban jelentkező ásatag retrográd művészi szemléletet” tükröz; s a „rendező-ellenességet” is kifogásolták. Csak megjegyezzük, Jovet minden színházi ember alapkönyvét, az *Egy komédiás feljegyzéseit* 1943-ban Várkonyi Zoltán fordította magyarra. Az elhunyt igazgató becsületének védelme is fel-feltűnik a felháborodás hullámában, holott Latinovits nevét se írta le, leveleit idézte, igaz, hogy siket, bürokratikus gondolkodását kérlelhetetlenül elemezte. Várkonyi Zoltán is megszólalt: „A könyv valótlanságait, rágalmait az élet, a Víg színház helyzete a magyar színházi világban, és maga a közönség cáfolja meg.” Beszédes, hogy Latinovits állításait nem cáfolták a felháborodottak, csak felháborodtak és tiltakoztak. A magyar színházvezetői kar pedig mélyen lapított. A *Ködszurkáló* ellen fogalmazott testületi tiltakozmány pedig kudarcosra sikeredett a Vígben: huszonnyolcan írták alá, és negyvenen nem, ami bátorságot jelez, hiszen a többség a Víg vezetőségének ellentmondott. Véltjük: ebben a *Ködszurkáló* igaza mellett a Ruttkai Évával való együttérzés is vezette a színháziakat.

A *Ködszurkálóval* és az első veszprémi év cselekvően igazolta: Latinovits Zoltán mindent világosan lát. De többet nem tehet; rettenetes leírni, de: a következő négy esztendő már utójáték. Még egy kihűlő év Veszprémben (*Az ügynök halála* Willy Lomanja és a *Kispolgárok* rendezése), s aztán nem volt szükség rá. Terápia lett volna, ha a veszprémi győzelmet folytathatja, de a híveknél erősebb volt a regulázók fenti és lenti hadinépe. „Ki próbál regulázni? Akinek a funkcióját megfizetik, nem a teljesítményét? Akik sokkal kevesebbet érnek emberileg is, művészileg is, mint én” – mondta Hegyi Bélának. A terápia így egyre sűrűbben a Völgy utcában folytatódott; húzta a cigány, de már nem sokáig. Amikor jobb periódusát vélte Pertorini Rezső, akkor is egyre nehezebb vonszolta magát. A fiatalokkal az Egyetemi Színpadon *Radnóti-* és *Balassi-estet* rendezett; versekkel járta az országot és a délvidéki magyarságot. Újra hívta a Víg színház, de nem vállalta Antoniust Shakespeare darabjában. 1956-ban a *Leányvásár* című operettben kezdte pályáját, és a Fővárosi Operettszínházban musicalben, Bozzi úrként végezte. Latinovits–Szindbád meleg poézissel szinte suttogetta: „Nem szeretem ezt a világot. Minek örülhet az ember, ha magyar?” Utolsó, hatalmas előadóestjén, a Fészekben a *Betlehemi királyokkal* a megváltás áhítatában, gyermeki hangon köszönt el a közönségtől: „Jóéjszakát kívánok.”

1976. június 4-én a szemesi állomáson az este Latinovits Zoltán örök éjszakájába fordult. Mégis, nyugtalan álmainkban batárján azóta is visszajár és virraszt fölöttünk.

Hegyi Béla: *Alkotó időszakok. Esszék és beszélgetések* (Magvető K., 1982); Latinovits Zoltán: *Köd-szurkáló* (Magvető K., 1973); Mezei Mária: *Vallomás-töredék* (Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1981); *A Rivaldafény árnyékában. A „vágatlan” Luzsnyászy dosszié* (szerk.: Fonyódi Péter – Magyar a magyarért alapítvány K., 2005); Siklós Olga: Szabad-e kiűzni a kufárokat a templomból? 1–3. (*Horizont* című folyóirat, 1990 5–6-os és az 1991/1-es száma); Vámos László: Az utolsó szerep, 1–3 (*Film Színház Muzsika*, 1979/22, 23, 24). Felhasználtam Kaposi Miklós „*Ilyen nagy szerelem*” című háromrészes interjúját Ruttkai Évával, amely az *Új Tükör* 1987. decemberi számaiban jelent meg. Továbbá Ruttkai Évával való beszélgetéseim egy-egy adatát is beépítettem a dolgozatba.

Köszönöm Pócz Erzsébetnek, az Állambiztonság Szolgálatok levéltára munkatársának segítségét. 1986 tavaszán Ruttkai Éva segítségével a Vígszínház irataiba is betekintheztem, s ezt Lázár Egonnak köszönhetem.

Torzók

ABLONCZY LÁSZLÓ (1945) író, hírlapíró. 1991 és 1999 között a Nemzeti Színház igazgatója. Legutóbbi kötete: *Árvai Réka csodái – Kubik Anna könyve* (2010). Főbb írás a *Latinovits Zoltán nyolcvan éve* címmel a Kairosz Kiadónál közelesem megjelenő kötet fejezete.